

खप्तडी लोकसंस्कृति एक अन्वेषण

२०६८

प्रकाश खड्का

खप्तडी लोकसंस्कृति एक अन्वेषण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत

नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा

स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिको

प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोध प्रस्तोता

प्रकाश खड्का

रोल नं.: २८००३७

त्रि.वि. दर्ता नं.: ७-२-४१३-२००३

नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

कार्तिक, २०६९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति: २०६९÷७÷२०

शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषय अन्तर्गतको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिको लागि प्रकाश खड्काले मेरो निर्देशनमा **खप्तडी लोकसंस्कृति एक अन्वेषण** नामक प्रस्तुत शीर्षकमा शोधपत्र तयार गर्नु भएको हो। निजको कार्यबाट म सन्तुष्ट छु। अतः प्रस्तुत शोधपत्र परीक्षण मूल्यांकनका लागि सिफारिस गर्दछु।

प्रा.डा. वीणा पौड्याल

शोध निर्देशक

शोधग्रन्थको सम्बन्धमा

खप्तडी लोकसंस्कृतिको एक अन्वेषण नामक प्रस्तुत शोधग्रन्थ त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग अन्तर्गतको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिको निमित्त तयार पारिएको हो ।

यस शोधग्रन्थको शीर्षकदेखि शोध प्रस्ताव, शोध अध्ययन र शोध ग्रन्थ निर्माणसम्म प्रेरणादायी एवं शोध निर्देशकको भूमिका निर्वाह गरिदिनु हुने प्रा.डा. वीणा पौड्यालप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । प्रस्तुत शोधपत्र लेखनमा आवश्यक सल्लाह र सुझाव प्रदान गरी विशेष सहयोग गर्नु हुने नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभागका विभागीय प्रमुख डा. धन बहादुर कुँवरप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । र, सहप्राध्यापक डा.डिल्ली वली, सहप्राध्यापक मदन रिमाल एवं संस्कृति केन्द्रीय विभागका सम्पूर्ण गुरुजनप्रति धन्यवाद टर्काउँदछु ।

शोध अध्ययनमा महत्वपूर्ण सूचना, जानकारी एवं तथ्यांक उपलब्ध गराइदिनु हुने खप्तड आश्रम प्रकाशन समितिका अध्यक्ष प्रा. शिवगोपाल रिसाल, इतिहासविद् डा. महेशराज पन्त, खप्तडी खड्का समाजका अध्यक्ष भक्त बहादुर खड्का, राष्ट्रिय अभिलेखालय प्रमुख प्रकाश दर्नाल, खप्तड क्षेत्रका जानकार विष्णु प्रसाद खत्री, ध्वज बहादुर कुँवर र धना खड्का, खप्तड पर्यटन विज्ञ रविजंग पाण्डे, यम बहादुर बम र यम राज कुँवर, मूर्तिकार रामकृष्ण भण्डारी, देउडा गायक नन्दकृष्ण जोशी, पुरातत्वविद् श्रीहरि थापा एवं खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्जप्रति हार्दिक कृतज्ञ छु । अन्तर्वार्ता एवं अप्रत्यक्ष/प्रत्यक्ष यस शोधकार्यमा सहयोग पुऱ्याउने सबैमा हार्दिक रुपमा आभार व्यक्त गर्दछु ।

यो शोधपत्र मेरो खप्तडी लोक संस्कृतिको अन्वेषणको पहिलो अभ्यास भएको हुँदा यसभित्र भएका थपघट/कमी/कमजोरीहरुलाई औल्याई सच्याउन सहयोग गरिदिनु हुने छ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

प्रकाश खड्का

शोध प्रस्तोता

विषयसूची

	पृष्ठ संख्या
पहिलो अध्याय : शोध परिचय	१-७
१.१ पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्या पहिचान	२
१.३ शोध उद्देश्य	२
१.४ शोध औचित्य	२
१.५ पूर्व साहित्य समीक्षा	३
१.६ शोध सीमाङ्कन	६
१.७ शोध प्रविधि	६
१.८ शोध रुपरेखा	७
दोस्रो अध्याय : खप्तड क्षेत्रको भौगोलिक एवं ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	८-२०
२.१ भौगोलिक संरचना	८
२.१.१ अवस्थिति	८
२.१.२ हावापानी	८
२.१.३ भू-बनोट	९
२.२ प्राकृतिक सम्पदा	९
२.२.१ वनस्पति र फूल	९
२.२.२ जडीबुटी र खानी	९
२.२.३ जनावर	१०
२.२.४ चराचुरुङ्गी	१०
२.२.५ खोला र माछाका प्रजाति	१०
२.२.६ स्थानिक सरिसृप	११
२.२.७ पाटन, दह र दर्शनीय हुंगा	११
२.३ खप्तड क्षेत्रको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	११
२.३.१ खप्तडको नाम र प्राचीनता	११
२.३.२ प्रागऐतिहासिक युग	१२
२.३.३ पौराणिक युग	१३
२.३.४ प्राचीन तथा प्रारम्भिक ऐतिहासिक काल	१४

२.३.५ मध्यकाल	१५
२.३.५.१ खप्तडी खड्का वंशावली	१६
२.३.५.२ खप्तडी बस्नेत वंशावली	१७
२.३.५.३ दुई वंशावलीको तुलनात्मक अध्ययन	१९
अध्याय तेस्रो : खप्तड क्षेत्रको सामाजिक तथा सांस्कृतिक सेरोफेरो	२१-३७
३.१ सामाजिक परिचय एवं जीवनशैली	२१
३.१.१ जनसंख्या	२१
३.१.२ जाति, धर्म र भाषा	२१
३.१.३ पेशा	२२
३.१.४ बसोबास	२३
३.१.५ रहनसहन	२४
३.१.६ खाना	२४
३.१.७ पहिरन	२६
३.१.८ आभूषण तथा गरगहना	२६
३.१.९ परिवार	२७
३.२ खप्तड क्षेत्रमा प्रचलित महत्वपूर्ण संस्कार	२७
३.२.१ जातकर्म	२७
३.२.२ छैठी	२७
३.२.३ नवान्नी	२८
३.२.४ अन्न चखाई	२८
३.२.५ कान छिन्टिने	२९
३.२.६ चूडाकर्म	२९
३.२.७ व्रतवन्ध	२९
३.२.८ विवाह	३०
३.२.९ जोगी-माता	३२
३.२.१० अन्तेष्टि	३२
३.३ केही विशिष्ट संस्कृति	३३
३.३.१ मष्टो पुजे	३३
३.३.२ छाउपडी	३५

३.३.३ देउकी	३६
३.३.४ विविध	३७

अध्याय चौथो : धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्परा ३८-५५

४.१ मौलिक चाडपर्व	३८
४.१.१ गंगादशहरा	३८
४.१.२ नागपञ्चमी	३९
४.१.३ जनैपूनि/रक्षाबन्धन	३९
४.१.४ रोट्टया त्यार	३९
४.१.५ गौरा	३९
४.१.६ अनन्त्या पुनि	४०
४.१.७ दशै	४०
४.१.८ तिहार	४१
४.१.९ भूवो औसी	४२
४.१.१० पुसे पन्ध्र	४२
४.१.११ च्याल्यार	४३
४.१.१२ महाशिवरात्री	४४
४.१.१३ होरी	४४
४.१.१४ चैते दशै	४५
४.१.१५ विसु त्यार	४५
४.२ धार्मिक न्याय प्रकृतिका परम्परा	४६
४.२.१ धनु लगाउने	४६
४.२.२ पोखला माग्ने	४७
४.२.३ देवता हेराउने	४७
४.३ परम्परागत उपचार पद्धति	४८
४.३.१ जल्को हान्ने	४८
४.३.२ गनः हान्ने	४८
४.३.३ छिःट्टो हान्ने	४८
४.३.४ फून्या अर्थात् ग्रह मन्त्रने	४८
४.३.५ देवता हेराउने	४९

४.३.६ काप्रो बाँधने	४९
४.४ लोक संस्कृति/संगीत	५०
४.४.१ देउडा/न्याउल्या	५०
४.४.२ ठाडी भाक्या	५३
४.४.३ चैत	५३
४.४.४ भारी खेल	५३
४.४.५ जौगेडी	५४
३.६.६ पछोँ	५४
३.६.७ भूवो	५४
३.६.८ हुड्क्यौली	५५
अध्याय पाँचौ : खप्तडका भौतिक सांस्कृतिक सम्पदा	५६-६३
५.१ धार्मिक एवं पुरातात्विक स्थल	५६
५.१.१ त्रिवेणी	५६
५.१.२ सहस्रलिङ्ग	५८
५.१.३ गणेश मूर्ति	५८
५.१.४ खापर दहको खापरमाडौँ	५९
५.१.५ डाँफेकोट	६१
५.१.६ खुडुली दुधुलीमाई	६१
५.१.७ विविध	६२
५.२ खप्तड सम्बन्धी लोककथा एवं किम्बदन्ती	६२
५.२.१ केदारढुंगा	६२
५.२.२ त्रिवेणीको एक सहायक मन्दिर	६३
५.२.३ खापर देवता	६३
छैठौँ अध्याय : खप्तडबाबा र खप्तड क्षेत्रको पर्यटन	६४-८०
६.१ खप्तडबाबाको संक्षिप्त जीवनी	६४
६.१.१ स्वामीकुटी	६७
६.१.२ खप्तडबाबाको जीवनपद्धति र दिनचर्या	६७
६.१.३ चिकित्सक व्यक्तित्व	६८

६.१.४ अन्तर्यामी र दार्शनिक व्यक्तित्व	६८
६.१.५ खप्तड क्षेत्रको विकासमा योगदान	६८
६.१.६ खप्तडबाबाका प्रकाशित ग्रन्थहरुको सारसंक्षेप	६९
६.२ खप्तड क्षेत्रको पर्यटन	७२
६.२.१ पर्यटनको वर्तमान अवस्था	७३
६.२.२ खप्तड क्षेत्रमा पर्यटन विकासको रूपरेखा	७३
६.२.२.१ स्वामीकुटी (खप्तड आश्रम)	७३
६.२.२.२ जडीबुटी कार्यालय	७४
६.२.२.३ खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्ज	७४
६.२.२.४ सेनाको सुरक्षा ब्यारेक	७४
६.२.२.५ खप्तड क्षेत्र विकास समिति	७५
६.२.३ सम्पदा	७५
६.२.४ पर्यटनयोग्य क्रियाकलाप	७६
६.२.४.१ यातायात	७६
६.२.४.२ आवास तथा भोजन	७७
६.२.५ खप्तड गन्तव्यका पदमार्ग	७७
६.२.५.१ अछाम जिल्ला	७७
६.२.५.२ बझाङ जिल्ला	७७
६.२.५.३ बाजुरा जिल्ला	७७
६.२.५.४ डोटी जिल्ला	७७
६.२.६ नीति तथा कार्यक्रम	७८
६.२.७ पर्यटन सम्भावना	७८
६.२.७.१ धार्मिक पर्यटन	७८
६.२.७.२ सांस्कृतिक पर्यटन	७९
६.२.७.३ खप्तडबाबा कुटी र संग्रहालय	७९
६.२.७.४ पुरातात्विक पर्यटन	७९
६.२.७.५ आध्यात्मिक पर्यटन	७९
६.२.७.६ खेल पर्यटन	८०
६.२.७.७ खोज पर्यटन	८०
६.२.७.८ विविध पर्यटन	८०

अध्याय सातौ : उपसंहार	८१-८४
७.१ शोध सार	८१
७.२ निचोड	८२
७.३ सुझाव	८४
सन्दर्भ ग्रन्थ सूची	८५-८७
परिशिष्ट	८८-१०४
चित्र फलक	१०५-११३